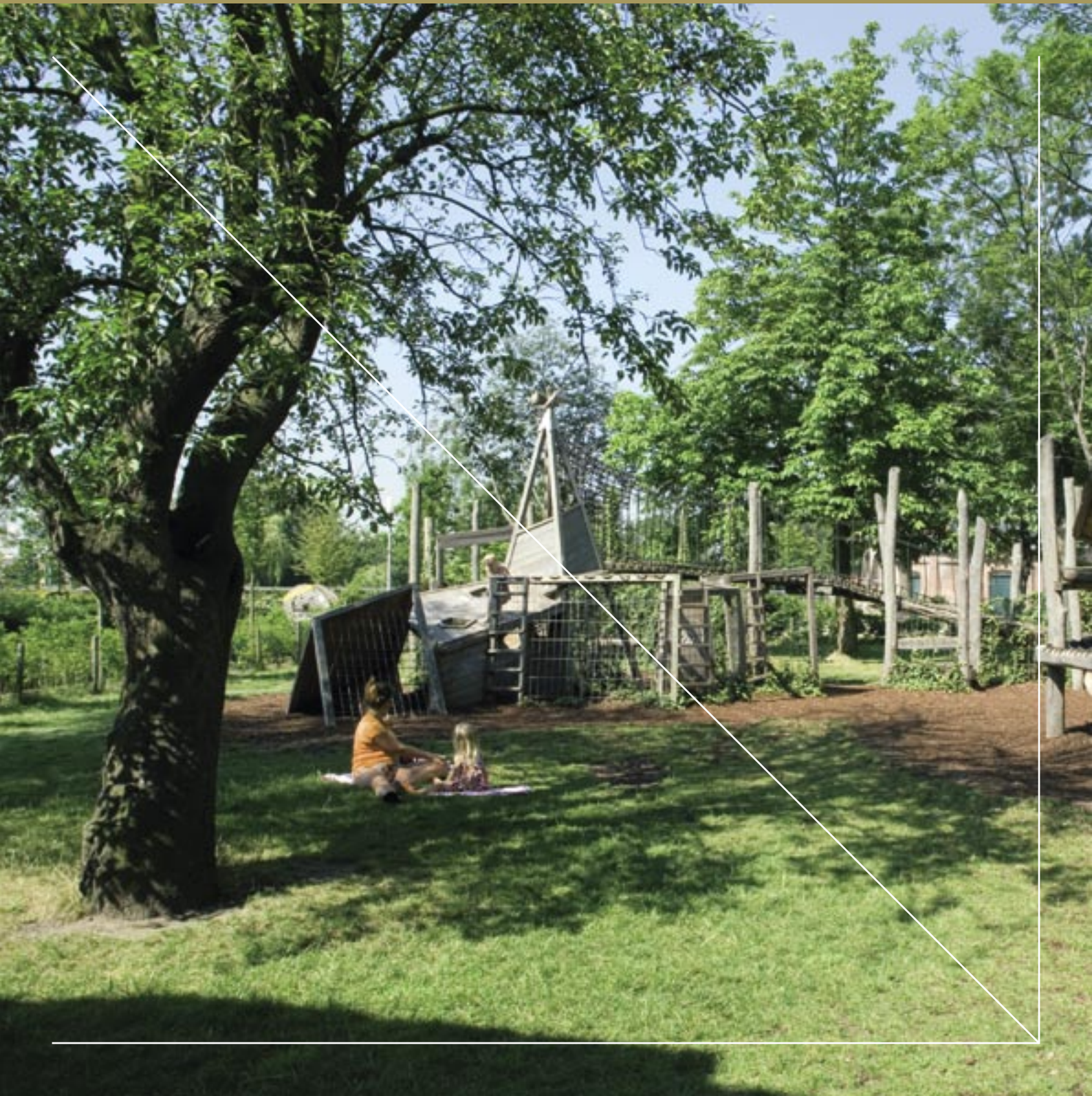

Met groen meer stad

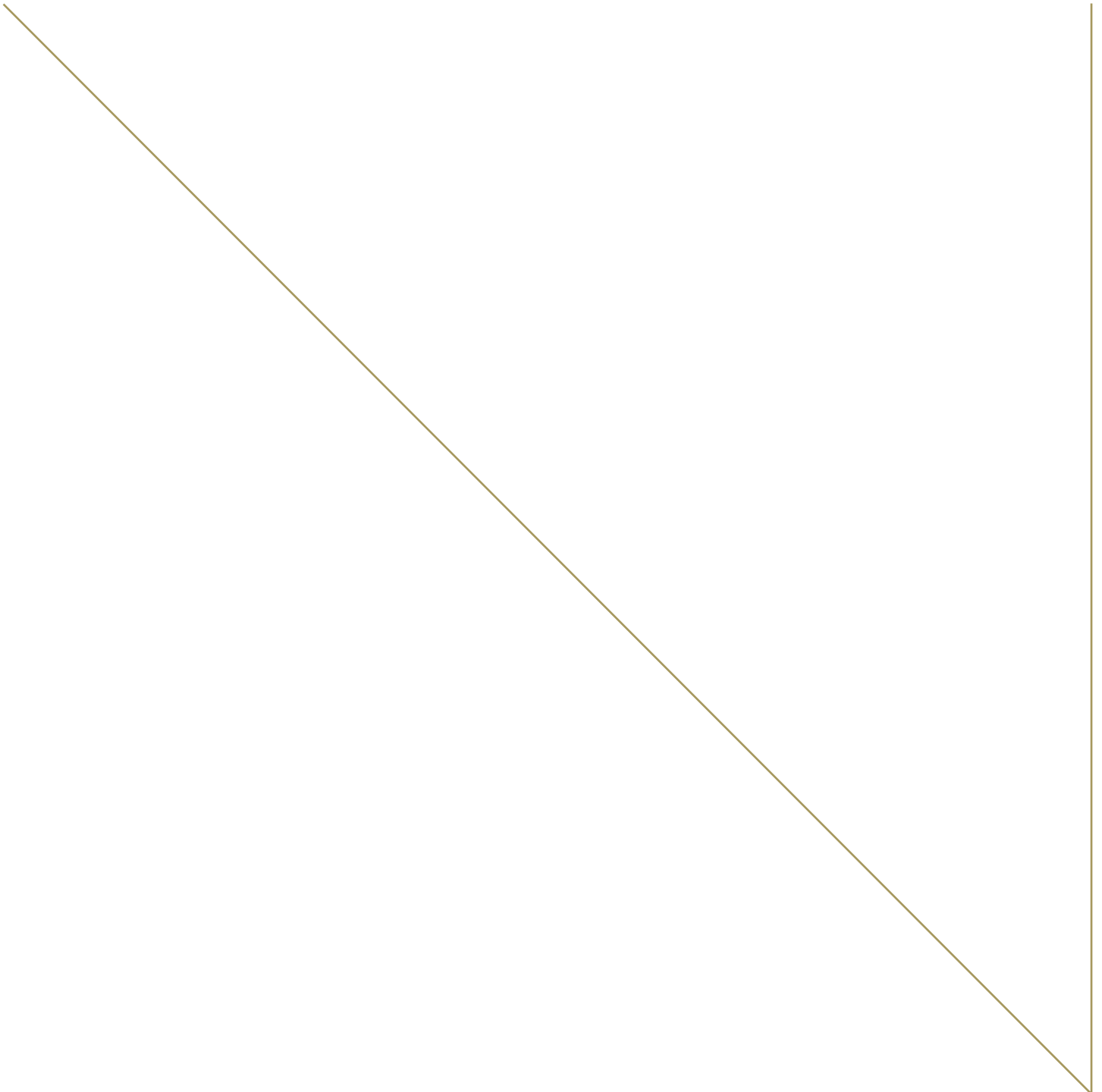
Nieuwe impulsen voor stedelijk groen

Met groen meer stad

Nieuwe impulsen voor stedelijk groen

Nieuwe impulsen voor stedelijk groen

Het ministerie van VROM dringt erop aan om ongeveer veertig procent van de woningbouwopgave binnen bestaand stedelijk gebied te realiseren. De waardering van mensen voor de kwaliteit van de stad hangt echter sterk af van de kwaliteit van het stedelijk groen. Rood mag dus niet ten koste gaan van groen. Maar in ruim de helft van de grote steden is er nu al te weinig. Groen in de stad, hoe doe je dat? Voor de toekomst van de stad is een goede balans tussen rood en groen essentieel. In een gezonde stad is groen geen sluitpost, maar een volwaardig onderdeel van stedelijke planning en beheer. Het IPSV en de 56-wijkenaanpak hebben verschillende projecten opgeleverd die illustratief zijn voor een vernieuwende aanpak. In deze brochure komen die projecten aan bod.

Stedelijk groen: waar praten we over?

Het begrip stedelijk groen wordt meestal gebruikt als verzamelnaam voor de groene openbare ruimte binnen de bebouwde kom. Daaronder vallen parken en plantsoenen, voor zover die voor het publiek zijn opengesteld met overwegend gazons, speelweiden, bloemperken en bossages. Ook groene nutsvoorzieningen vallen eronder: sportterreinen, volkstuinen, terreinen voor dagrecreatie en begraafplaatsen. Volgens deze afbakening is in Nederland

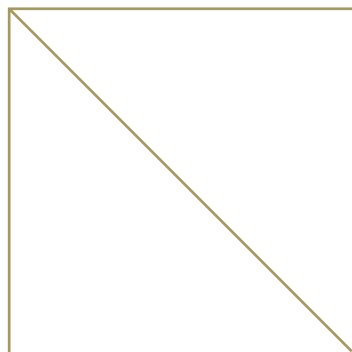
Het terrein van de voormalige Westergasfabriek in Amsterdam biedt na een omvangrijke herinrichting ruimte voor horeca, culturele activiteiten, sport en ecologie.

ongeveer acht procent van het stedelijke gebied, en ongeveer eenderde van de openbare ruimte, groen (Pleidooi voor de openbare ruimte, 2001). Sommige groene ruimtes zijn voor de stad als geheel van belang, andere op het schaalniveau van wijken en buurten.

Kwantiteit en kwaliteit

Per woning is 75 vierkante meter stedelijk groen nodig om bewoners voldoende mogelijkheden te geven binnen de stad te recreëren. Dat richtgetal staat in de Nota Ruimte (2004). Het Wageningse kennisinstituut Alterra heeft berekend dat van de dertig grote steden er 17 niet aan deze maatstaf voldoen. In 26 steden zijn er bovendien buurten die geen openbaar groen hebben binnen een straal van 500 meter (Groen Meters deel II, 2003). Vooral steden in de Randstad en delen van Brabant, de Achterhoek, Salland en Zuid-Limburg scoren laag. Niet alleen de hoeveelheid groen laat te wensen over, ook de kwaliteit ervan. Veel groen is niet openbaar toegankelijk, niet aantrekkelijk, verontreinigd of sociaal onveilig. De aansluiting op omliggende woonwijken laat vaak te wensen over. Lange lijnen (singels en lanen) en verbindingen tussen het stedelijk groen en het omme-land zijn belangrijk voor de gebruikswaarde en de ecologische

waarde. In de praktijk is het groen vaak versnipperd vanwege gebouwen of drukke verkeerswegen.

Bedreigd groen

Voor de komende decennia staat een omvangrijke woningbouwopgave op de agenda. Een groot deel van die opgave zal worden gerealiseerd binnen bestaand stedelijk gebied door herontwikkeling en verdichting. Restgebieden, verouderde bedrijventerreinen, rangeerterreinen en bufferzones worden tot woonwijken getransformeerd. Met als gevolg dat aan de groene openbare ruimte stukje bij beetje wordt geknaagd. Het is verleidelijk om die te gebruiken omdat de stad groter en voller wordt. Zeker wanneer de groene ruimte schraal is ingericht en nauwelijks wordt gebruikt. En zeker wanneer zich gaandeweg het planproces onvoorziene (financiële) tegenslagen voordoen. Vaak is er verzet tegen het opofferen van groen, maar soms zijn ook omwonenden er helemaal niet op tegen. Vooral niet als de groene ruimte sociaal onveilig is, of wordt geclaimd door relatief kleine maar dominante groepen. Dan is een mooi gebouw of een parkeerplaats beter dan een vervuilde wildernis.

Op zoek naar een nieuwe balans

Er is alle aanleiding om opnieuw naar de balans tussen rood en groen te kijken. Niet door alle bomen te tellen, maar wel door de kwaliteit en de kwantiteit van het stedelijk groen te beheren. En soms kan een groenstrook best worden bebouwd, bijvoorbeeld als daarmee middelen worden gegenereerd om elders in dezelfde wijk in groen te investeren. Hiervoor is bijvoorbeeld, met medewerking van de bewoners, gekozen bij herstructurering van de Bredase wijk Heuvel. De kwaliteit van de openbare ruimte van de wijk als geheel gaat erop vooruit. Voldoende groen, mits goed ingericht en beheerd, is nodig om de stad leefbaar en gewild te maken. Groen is geen doel op zich, maar een middel om maatschappelijke meerwaarde te realiseren: sociaal, economisch en ecologisch. In een gezamenlijke brief van oktober 2006 aan de Tweede Kamer onderstrepen de ministers van VROM en LNV dit brede belang van groen in de stad. Rijk en gemeenten willen samen de balans tussen rood en groen verbeteren.

Aanleg park Westergasfabriekterrein, Amsterdam

(IPSV-project) De gebouwen en het veertien hectare grote terrein van de voormalige Westergasfabriek in Amsterdam worden sinds 1992 gebruikt door diverse bedrijven en instellingen op het gebied van kunst en cultuur. Eerst tijdelijk, maar toen deze gegroeide situatie een succes bleek te zijn, is de bestemming in overleg met de omwonenden definitief gemaakt. Landschapsarchitecte Kathryn Gustafson heeft voor het park een ontwerp gemaakt met verschillende sferen, onderling verbonden via een centrale as: de Isaac Gosschalklaan, genoemd naar de architect van de gebouwen van de gasfabriek. Aan de oostkant sluit het gebied aan op het historische Westerpark. Het middendeel weerspiegelt het gebruik van het landschap als plek voor sport en cultuur. Aan de westkant staat harmonie met de natuur centraal: een groengebied met inheemse begroeiing. Ook een wetgarden, een kinderboerderij, schoolwerktuinen en een complex met volkstuinten maken deel uit van het nieuwe park. De bestaande monumentale gebouwen van de oude gasfabriek zijn in het parkontwerp geïntegreerd en bieden ruimte voor voorstellingen, manifestaties en culturele bedrijvigheid. Een kunststof-

versterkte grasmat staat intensief gebruik van dit deel van het park toe. Om herbestemming mogelijk te maken, is eerst het zwaar verontreinigde terrein functioneel gesaneerd: alle niet-verharde delen zijn toegedekt met een schone leeflaag van gemiddeld een meter dik. Lichtverontreinigde grond is binnen de grenzen van het terrein hergebruikt en er zijn twee volledig gescheiden hydrologische systemen aangelegd. Oppervlaktewater in het gebied is voorzien van rietvelden en beluchting waardoor natuurlijke reiniging plaatsvindt.

De waarde van een groene stad

Groene buitenruimte is van onschatbare waarde voor de leefbaarheid van de stad. Bewoners houden van groen. Ze gebruiken het op uiteenlopende manieren en vinden het mooi. Ook voor de natuurwaarde van de stad is voldoende groen onmisbaar. Het maakt dat bewoners zich meer betrokken voelen bij hun wijk. En in wijken waar de gemeente zorgvuldig met de groene buitenruimte omgaat, komt de herstructurering sneller op gang, zo blijkt uit verschillende IPSV-projecten.

De gebruikswaarde

Groen zorgt voor fysieke ruimte in de stad en voor mentale ruimte in de hoofden van bewoners. Het bevordert lichaamsbeweging, ontmoeting en integratie. Het biedt mogelijkheden voor ontspanning. Het ondersteunt de fysieke en mentale ontwikkeling van kinderen. Om de gebruikswaarde van stedelijk groen te vergroten, moet de inrichting ervan aansluiten bij datgene waar de beoogde gebruikersgroepen behoefte aan hebben. Daarbij is het belangrijk om de differentiatie en de functietoedeling te definiëren op het schaalniveau van de gehele stad of van de regio waar steden naar elkaar toegroeien. In veel buurten, wijken of stadsdelen gaat het primair om rust of natuurbeleving in contrast met de hectiek van de stad. Maar bijvoorbeeld op het terrein van de Westergasfabriek

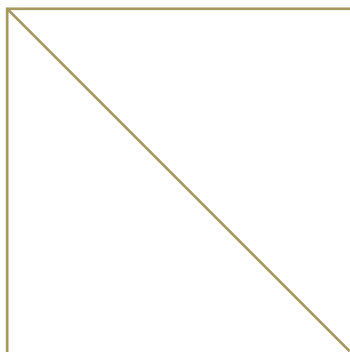
in Amsterdam is juist behoefte aan ruimte voor cultuurbeleving en ontmoeting. De bestaande monumentale gebouwen zijn er gehandhaafd en vormen nu een fantastische accommodatie voor culturele bedrijvigheid. Op weer andere plekken staat de behoefte aan recreatie en buitenspeelruimte centraal, zoals het Dakpark Vierhavensstrip in Rotterdam en de Heerlijkheid Hoogvliet. In het Westpark in Vlaardingen worden kunst en cultuur ingezet om het gebruik van het park te bevorderen. Hier wordt aan bewoners gevraagd om aan te geven wat zij mooi vinden in hun wijk. Die meningen worden door kunstenaars gebruikt als inspiratiebron. Zij gaan ermee aan de slag om kunstwerken te maken waarmee een beeldentuin wordt ingericht. Zo wordt het park gevuld met beelden die aansluiten bij de belevingswereld van de bewoners en wordt het park meer onderdeel van de wijk. Het Afrikaanderplein in Rotterdam laat goed zien hoe het ontwerp en de inrichting kunnen zorgen dat iedereen aan zijn trekken komt, zonder dat gebruikersgroepen elkaar in de weg zitten. Er zijn barbecueplekken, een sportkooi, een speeltuin, waterpartijen, een ligweide en een hortus. Met kleine niveauverschillen zijn onderscheiden deelgebieden aangelegd die voor specifieke gebruikersgroepen aantrekkelijk zijn. En 's nachts wordt het gehele terrein afgesloten.

De Heerlijkheid Hoogvliet, Rotterdam

(IPSV-project en 56-wijkenaanpak) Hoogvliet is op grote schaal aan het vernieuwen. Ongeveer eenderde van de woningen in de naoorlogse satellietstad wordt gesloopt en vervangen door nieuwe woningen. Het risico vanzo'n grootscheepse vernieuwing is dat de identiteit van de omgeving en sociale structuren verloren gaan. De Internationale Bouwtentoonstelling ('Wimby - welcome into my backyard') moet dat voorkomen. Doel is de sociale kwaliteit van de woonomgeving te versterken. Eén van de projecten die onder deze noemer worden gerealiseerd, is de Heerlijkheid Hoogvliet. Dit wordt een stedelijk park van circa 12,5 hectare in een bufferzone langs de A15 aan de noordkant van Hoogvliet. In het park komen voorzieningen die Hoogvliet nu nog mist. Bijvoorbeeld een natuurspeelplaats, een arboretum en een zwembad met een ligweide en een barbecuepark. De Heerlijkheid sluit aan op de greiden langs de Oude Maas waardoor er een aaneengesloten natuurgebied ontstaat. Centraal in het nieuwe park komt een manifestatieterrein en een villa met daarin een feestzaal, horeca en een muziekcentrum. Er is ruimte voor culturele verenigingen en theater

Lantaren/Venster realiseert hier een programma van stedelijke klasse. Ook komt er een openluchtbioscoop. Bijzonder is dat het plan geheel volgens de inbreng van de bewoners wordt gerealiseerd. Verschillende partijen uit Hoogvliet doen mee en zullen in de toekomst vanuit hier hun activiteiten gaan organiseren. Het Londense architectenbureau FAT heeft de inbreng vertaald in een uitvoerbaar plan. In 2007 wordt de Heerlijkheid geopend.

De inrichting is belangrijk, maar dat wil niet zeggen dat iedere vierkante meter voorbestemd moet zijn. De kracht van proefpark De Punt in Rotterdam schuilt er juist in, dat bewoners zelf de ruimte kunnen inrichten waardoor het park bijna organisch groeit. Succesfactoren zijn hier maatwerk, de aanleg van enkele basale voorzieningen en coördinatie van activiteiten. Bewoners worden gestimuleerd om bij te dragen aan inrichting en beheer en om ook zelf met initiatieven te komen.

De ecologische waarde

Stedelijk groen is van grote waarde voor de ecologische en hydrologische kwaliteit van bebouwd gebied. Vaak kent het groen in de stad een verrassend rijke flora en fauna. De voorwaarden daarvoor kunnen worden versterkt door leefgebieden beter in te richten en met elkaar te verbinden. De ecologische meerwaarde speelt bij veel projecten in deze brochure een belangrijke rol. De initiatiefnemers zoeken naar een combinatie van natte en droge delen, natuurlijke oevers en natuurlijke waterzuivering met behulp van rietvelden. Aan de herinrichting van de Potmargezone in Leeuwarden ligt in dit verband een plan voor verbetering van de waterkwaliteit en van de ecologische kwaliteit van water en oevers ten grondslag. In veel projecten is een zonering aangebracht waarbij intensief gebruikte delen worden onderscheiden van delen waar de natuur vrij spel heeft. Op het Westergasfabriekterrein zijn sommige zeer drukgebruikte delen met kunstgras uitgerust terwijl in andere delen de natuur alle ruimte krijgt. Door deze zonering wordt tevens een ecologische verbinding tussen de stad en het buitengebied gerealiseerd. In veel projecten wordt de natuurwaarde van een park ondersteunt met een natuur-educatiecentrum, een kinderboerderij of een natuurspeelplaats.

De emotionele waarde

'Handen af van de Eelderbaan', riepen bewoners van de Groningse wijk Vinkhuizen toen de gemeente met plannen kwam voor herinrichting van deze oude bufferzone. Pas nadat de bewoners zijn betrokken en er in overleg nieuwe plannen zijn gemaakt, is er draagvlak ontstaan. De groene ruimte gaat omwonenden aan het hart en zij voelen zich sterker bij hun woonomgeving betrokken als die omgeving groen is. Dat is in alle projecten in deze brochure te zien. Zo was de groene inrichting van het Westergasfabriekterrein een wens van bewoners die in feite al dateert uit het eind van de 19e eeuw. Bewoners was een park beloofd in de punt tussen de Haarlemmertrekvaart en de Hollandse Spoorlijn. De bouw van de gasfabriek gooide echter roet in het eten. Toen het terrein eind 20e eeuw weer vrij kwam, lieten de bewoners opnieuw van zich

Leerpunten

- Een goed ingerichte en beheerde groene ruimte geeft een impuls aan stedelijke vernieuwing. Bewoners zien dat er iets gebeurt en dat schept vertrouwen.
- Stedelijke groene ruimte versterkt de ecologische waarde van de stad, zeker als het via groenblauwe zones in verbinding staat met andere parken en met het buitengebied.
- Met een kinderboerderij of een natuurspeelplaats kan de ecologische waarde worden ondersteunt.
- Stem de inrichting van de groene buitenruimte af op de behoefte in de omgeving: rust, natuurbeleving, ontmoeting, sport, cultuur en buitenspeelruimte.

horen. Het stadsdeel ontving honderden ideeën voor een groene herinrichting. Er vond een uitgebreide selectie plaats en de bewoners zijn daarna jarenlang bij de ontwikkeling van het gebied betrokken geweest. Vaak is de inrichting van voldoende stedelijk groen een voorwaarde om herstructurering op gang te brengen. De herinrichting van Park Presikhaaf in Arnhem wordt bewust daarvoor gebruikt. Ook de inrichting van de Heerlijkheid Hoogvliet is belangrijk voor het vernieuwingsproces in deze deelgemeente.

Ruimte zoeken en inrichten

Waar is er nog ruimte voor groen? In de projecten die in deze brochure zijn beschreven, is op verschillende manieren gezocht naar ruimte om groen te realiseren. Bij het zoeken naar fysieke ruimte gaat het soms om nieuwe groene ruimte, maar in de meeste gevallen om het beter benutten van bestaande ruimte. Het is belangrijk om bewoners bij de inrichting van de groene ruimte te betrekken.

Nieuwe groene ruimte

Soms doen zich mogelijkheden voor om nieuwe groene ruimte te realiseren. Een voorbeeld is het project Eelderbaan in Groningen. Het gaat hier om een bufferzone langs een nooit gerealiseerde rondweg. Met de verdere uitbreiding van bebouwd gebied kwam deze zone binnen het bereik van woonwijken te liggen. Nu wordt dit gebied grotendeels als stedelijk park ingericht. Soms doen zich ook mogelijkheden voor wanneer bedrijven weggaan of wanneer een ziekenhuis of een andere grote instelling wordt verplaatst. Voorbeelden daarvan zijn de herinrichting van het terrein van de oude Westergasfabriek in Amsterdam en het Dakpark Vierhavensstrip in Rotterdam dat wordt aangelegd boven de plek van een oud rangeerterrein. Bedrijven schuiven op en stedelijke functies, waaronder stedelijk groen, nemen

de vrijkomende ruimte in. Beide projecten laten overigens ook zien dat er veel creativiteit en technisch vernuft nodig zijn om dergelijke gebieden geschikt te maken. Er zijn kostbare grondtransacties nodig en vaak moet de grond worden gesaneerd.

Bestaande ruimte beter benutten

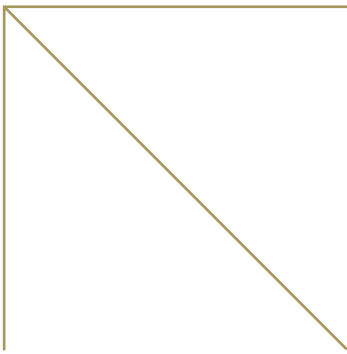
De bestaande groene ruimte kan vaak aanzienlijk worden verbeterd. Een goed voorbeeld is het Afrikaanderplein in Rotterdam. Het was verloederd en onveilig. Verschillende gebruikersgroepen hadden delen van het plein in bezit genomen, waardoor de ruimte voor andere groepen niet meer toegankelijk en aantrekkelijk was. In samenwerking met bewoners is een verbeterplan gemaakt. Door het plein grondig op de schop te nemen, is een wijkpark ontstaan waar iedereen gebruik van kan maken. Ook veel naoorlogse woonwijken kennen nogal wat groene ruimte die wacht op een beter gebruik. Het project Buiten Beeld in Vlaardingen-West richt zich bijvoorbeeld op een betere benutting van een bestaand plantsoen. Door allerlei activiteiten te organiseren, kan het parkje uitgroeien tot wat men noemt een 'urbane intergeneratieve ontmoetingszone': stedelijk groen waar jong en oud elkaar ontmoeten. In het project Heerlijkheid Hoogvliet is het een bestaande bufferzone aan de rand van dit stadsdeel die wordt

Wijkvernieuwing Vinkhuizen/Eelderbaan, Groningen

(IPSV-project en 56-wijkenaanpak) Vinkhuizen is een naoorlogse wijk aan de westkant van Groningen. De wijk is met zijn rug naar een geplande ringweg – de Eelderbaan – aangelegd, terwijl die er nooit is gekomen. Later is de stad verder in westelijke richting gegroeid met De Held als laatste aanwinst. De Eelderbaan vormt nu een barrière tussen beide wijken. Inmiddels wordt Vinkhuizen ingrijpend vernieuwd, zowel de woningen als de openbare ruimte. Stedenbouwkundig wordt de Eelderbaan beter met de wijk verknoopt en de Eelderbaan zelf wordt ingericht als een groen- en watergebied met bos, natte ecologische zones en waterpartijen. Er komen voorzieningen waaraan het elders in de wijk ontbreekt met ruimte voor grondgebonden woningen langs een boulevard, buitenspeelruimte, sportvelden, een kinderboerderij en ontmoetingsplekken voor jong en oud. Een flat langs deze zone wordt omgebouwd tot woonzorgcomplex. Aanvankelijk was er veel weerstand tegen de gemeentelijke plannen: 'Handen af van de Eelderbaan', stelden bewoners van Vinkhuizen en De Held. Maar de weerstand is omgebogen in een breed draagvlak

nadat bewoners stap voor stap bij de planvorming werden betrokken. Er zijn werkgroepen ingesteld waarin zij participeren en regelmatig vindt er terugkoppeling plaats naar de hele buurt. Ook de provinciale milieufederatie is bij de planvorming betrokken. De kosten voor de Eelderbaan worden betaald uit een gemeentelijk budget voor vernieuwing van Vinkhuizen. Daarbij is met woningcorporaties afgesproken dat zij tegelijkertijd investeren in vernieuwing van de woningvoorraad.

In Groningen wordt de Eelderbaan, een barrière tussen de wijken Vinkhuizen en De Held, getransformeerd tot een groengebied met bos, waterpartijen, sportvelden en een kinderboerderij.

benut voor recreatie en ontmoeting. In Leeuwarden is de omgeving van de rivier de Potmarge door een nieuwe inrichting en betere wandel- en fietsroutes, duidelijker voor de buurt ontsloten waardoor met de bestaande ruimte beter wordt ingespeeld op de behoefte aan stedelijk groen.

Tijdelijke groene ruimte

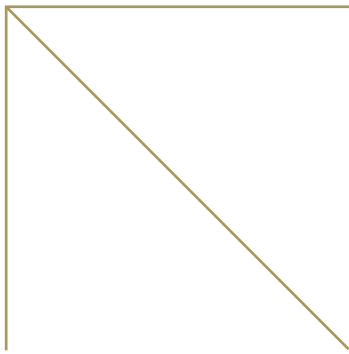
In veel stadsvernieuwingswijken zijn ook wel eens kansen om ruimte tijdelijk als park in te richten. Oude bebouwing is inmiddels gesloopt, maar het duurt soms nog jaren voordat de aannemer met vervangende nieuwbouw kan beginnen. Bijvoorbeeld omdat procedures vertraging oplopen, of omdat de verkoop stagneert. Al die tijd ligt grond braak: goed voor vervuiling en vandalisme. Maar heel geschikt voor tijdelijk gebruik. Ontwikkelaars zien daar vaak weinig in, omdat tijdelijk gebruik tot verworven rechten zou leiden en bewoners het tijdelijke al snel permanent willen hebben waardoor een toekomstig project bemoeilijkt zou kunnen worden. Het proefpark De Punt in Rotterdam-West laat zien dat daar oplossingen voor zijn. Als voorloper van het Dakpark Vierhavensstrip, is een braakliggend terrein met eenvoudige middelen ingericht als tijdelijk park voor de buurt: een paar paden, een stukje verharding, een eenvoudig paviljoen

en wat openbare verlichting. De rest doen de bewoners zelf, min of meer aangestuurd door 'Creatief Beheer', een methode die door twee Rotterdamse kunstenaars is ontwikkeld voor participatie en samenwerking in buurten. De bewoners zorgen zelf grotendeels voor de aanleg en beheren het ook. Braakliggende terreinen zijn voor deze methode zeer geschikt. Voor een paar jaar is zo op een unieke manier voorzien in de behoefte aan ruimte voor tuinieren, buitenspelen of picknicken in de open lucht. Intussen leren mensen elkaar beter kennen. En dat is niet tijdelijk.

Bewonersparticipatie

Er zijn minstens drie goede redenen om bewoners te betrekken bij de inrichting van de groene stedelijke ruimte. In de eerste plaats maakt de inbreng van bewoners plannen voor beheer en inrichting beter. Participatie geeft kwaliteit. Zo zijn de bewoners via verschillende kanalen betrokken geweest bij de voorbereiding van plannen voor herinrichting van Park Presikhaaf in Arnhem. Het resultaat is een park dat goed aansluit bij de wensen en behoeften die er leven. Door ervaringsdeskundigheid in te brengen, lukt het om in te spelen op veranderende gebruikspatronen. In de tweede plaats leidt participatie tot meer draagvlak

voor gemeentelijke plannen. Het IPSV-project Eelderbaan in Groningen is daar een mooi voorbeeld van. In de derde plaats leidt participatie tot een grotere betrokkenheid bij de buurt en de burens. Proefpark De Punt laat dat zien: omwonenden denken en werken mee bij inrichting en beheer van het tijdelijke park. De Punt is daarmee een proeftuin voor bewonersparticipatie bij het toekomstige Dakpark Vierhavensstrip.

De betrokkenheid organiseren

Mensen voelen zich al van nature sterk betrokken bij de groene buitenruimte. De gemeente kan daarop voortborduren. Bij de meeste projecten gebeurt dat door het instellen van een klankbordgroep waarin bewoners uit verschillende wijken en vertegenwoordigers van bestaande bewonersgroepen zitten. Vaak worden er informatieavonden georganiseerd en enquêtes uitgezet. Met specifieke groepen, bijvoorbeeld jongeren, ouderen, allochtone vrouwen of groepen meisjes worden aparte bijeenkomsten georganiseerd. Soms is een school, een natuurvereniging, een kinderboerderij of een speeltuinvereniging in het gebied actief. Het spreekt vanzelf dat ook die participanten een actieve rol kunnen krijgen. Om ook de mening van kinderen over de inrichting en het gebruik van de buitenruimte mee te nemen, wordt

Kinderen van basisschool De Waaier in Vlaardingen hebben bijzonder buitenmeubilair gemaakt voor in het park: de Buitenbeeld meubels.

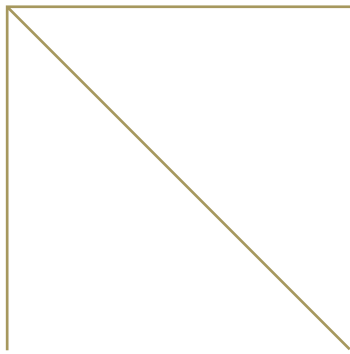

Buiten Beeld, voorheen Wester Buitensalon, Vlaardingen

(IPSV-project) In 1995 is gestart met de vernieuwing van de Westwijk in Vlaardingen. De gemeente reserveerde één procent van de te maken kosten voor kunst in de wijk. Kunstenaar Jeanne van Heeswijk kwam daarop met het project 'Until we meet again' waarin zij kunst verankerde in de sociale structuur van de wijk. Het slotstuk van dit project is Buiten Beeld (voorheen Wester Buitensalon). Buiten Beeld concentreert zich in een plantsoen in het centrum van de wijk. Dit gebied wordt opnieuw ingericht als 'urbane intergeneratieve ontmoetingszone': een plek waar voor alle leeftijden veel te doen is en waar mensen van alle nationaliteiten en culturen elkaar ontmoeten. Een bestaande fietsbrug wordt vernieuwd en voorzien van 'balkons' waarmee deze het hart van de ontmoetingszone wordt. Een graficus ontwerpt een inrichtingsplan voor het plantsoen met veelzijdige en altijd uitbundig bloeiende beplanting. De identiteit van het gebied is straks terug te vinden in beplanting en kleuren van het plantsoen, drukwerk en een website. Een deel van het plantsoen wordt ingericht als beeldentuin met voor eenieder herkenbare en beleefbare

kunst. Bewoners zijn direct bij het maken van die kunst betrokken. Via diverse activiteiten onder de noemer 'De romantische schoonheid' worden zij uitgedaagd om aan te geven wat schoonheid in de Westwijk voor hen betekent. Die participatie moet kunstenaars vervolgens inspireren. Langs deze weg krijgt de beeldentuin in de loop der jaren vulling.

soms een apart traject voor kinderparticipatie opgezet. Betrokkenheid wil overigens niet zeggen dat bewoners altijd hun zin krijgen. Bij de aanleg van het Afrikaanderplein in Rotterdam wilden de bewoners bijvoorbeeld een groene rand met grote bomen om het park. Op aandringen van de deelgemeente is echter gekozen voor een natuurstenen omloop om het park een luxe, exclusieve uitstraling te geven. De deelgemeente had dit vooraf duidelijk als uitgangspunt gesteld en hield dan ook voet bij stuk.

Leerpunten

- De bestaande groene ruimte kan vaak een stuk beter worden ingericht door de inrichting af te stemmen op hoe de bewoners de ruimte willen gebruiken.
- Bufferzones of verouderde industriegebieden kunnen worden gebruikt voor nieuwe groene ruimte.
- In steden met een herstructureringsopgave liggen bouwterreinen soms jarenlang braak. Die terreinen kunnen zich lenen voor een tijdelijk park.
- Bewoners voelen zich zeer sterk betrokken bij de inrichting van de openbare groene buitenruimte. Het is essentieel de ideeën van bewoners (volwassenen, ouderen, jeugd, kinderen) mee te nemen bij planvorming.
- Een plan wordt niet in één keer een succes. Het is belangrijk om het gebruik en de inrichting van een park langzaam te laten groeien. Neem bewoners stap voor stap mee bij de planvorming.
- De organisatie van betrokkenheid bij de opzet van een project is de eerste, noodzakelijke stap op weg naar betrokkenheid bij beheer.

Park Presikhaaf – groene parel voor versnelling, Arnhem

(IPSV-project en 56-wijkenaanpak) Presikhaaf is een grote herstructureringswijk aan de oostkant van Arnhem. In deze wijk ligt het 30 hectare grote Park Presikhaaf. Dit park maakt deel uit van de stedelijke ecologische structuur. De gemeente wil die structuur versterken. De natuurlijke kwaliteit van het park en van de ecologische verbindingen tussen het park en de omgeving zijn daarvoor belangrijk. Ook de recreatieve functie van het park moet worden versterkt. Er is al een nieuwe padenstructuur aangelegd waardoor de verbinding met de omgeving beter is geworden en voorzieningen in het park een betere plek hebben gekregen: een hogeschool, een stadsboerderij, een heemtuin en een natuur- en milieueducatiecentrum. Mede op verzoek van de bewoners zijn in het parkplan veel natuur, veel zichtbaar water, een pannavoetbalveld, nieuwe ingangen, een waterspeelplaats en een basketbalveld opgenomen. Het park beantwoordt hierdoor beter aan wat nodig is. De parkvernieuwing loopt vooruit op de vernieuwing van de wijk. In fysiek opzicht veroorzaakt het nieuwe park een waarde-stijging van het vastgoed in de buurt. Dat biedt corporaties

mogelijkheden voor vernieuwing van de woningvoorraad; eerst dicht bij het park, later ook verder weg. In sociaal opzicht zijn bewoners via het parkplan meer betrokken geraakt bij de toekomst van hun wijk. Er is voortdurend overleg geweest met de wijkbewoners over de opzet en realisatie van het parkplan. Het nieuwe park geeft aan bewoners het vertrouwen dat ook de vernieuwing van de wijk tot een goed resultaat zal leiden. Tot slot is het project een cadeau aan de bewoners: een verdiende rustplek in de hectiek van de wijkvernieuwing.

Kosten en baten

In verhouding tot andere kosten van herstructurering van een wijk, stellen de budgetten voor groen, parken en speelvoorzieningen eigenlijk weinig voor. Terwijl bewoners juist deze voorzieningen vaak het belangrijkste vinden. Dit grote belang zou ook in financiële zin vertaald moeten worden. Een verhoging van het groenbudget vergroot de mogelijkheden voor wijkvernieuwing enorm.

De financiële meerwaarde van stadsgroen

Groene ruimte maakt de stad geliefd. Dat vertaalt zich concreet in hogere transactieprijzen van woningen aan de rand van een park, zo blijkt uit onderzoek. Woningen met een park in de buurt zijn ongeveer 6 procent meer waard en uitzicht op een plantsoen maakt een woning gemiddeld 4,5 procent duurder (Alterra, 2004). Dat effect kan de stedelijke vernieuwing in de omgeving versnellen: bewoners ervaren dat de wijk erop vooruit gaat, waardoor er mogelijkheden ontstaan voor aanpak van de woningvoorraad in de buurt.

De meeste voorbeeldprojecten bevestigen dat onderzoek. Zoals de Eelderbaan in Groningen: de groene ontwikkeling biedt mogelijkheden voor duurdere koopwoningen, deels in particulier opdrachtgeverschap. De bekostiging van de parkaanleg wordt uit

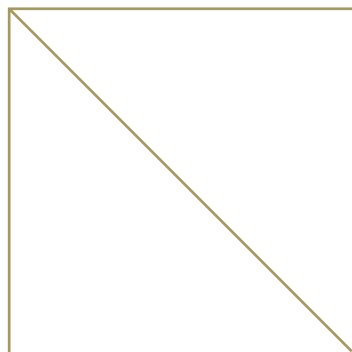
In het oostelijk deel van de Potmargezone in Leeuwarden ligt een kleine delta met natuurlijke oevers en waterzuivering.

de grondexploitatie van de omgeving betaald. Daarover zijn vaste afspraken met betrokken corporaties gemaakt. Een beperkt aantal vrije kavels wordt in het buffergebied uitgegeven. Ook in Arnhem hebben de gemeente en de corporaties afspraken in een contract vastgelegd: de gemeente pakt de grootschalige openbare ruimte aan inclusief Park Presikhaaf en de corporaties pakken de woningen aan inclusief de openbare ruimte bij de woningen. In Rotterdam vormt de aanleg van het Dakpark Vierhavensstrip mede de basis voor de bouw van 500 koopwoningen in de aanpalende wijk Bospolder.

Nieuwe samenwerkingsverbanden

Groen is niet alleen esthetisch. De voorbeelden in deze brochure laten zien hoe belangrijk groen is voor gezondheid van mensen, ontmoeting tussen bevolkingsgroepen en versterking van de stedelijke ecologie. Deze argumenten winnen de laatste jaren duidelijk aan belang. Dat biedt openingen om ook nieuwe samenwerkingsverbanden aan te gaan. Er zijn combinaties met verschillende sectoren en bedrijven denkbaar en daarmee ook mogelijkheden voor medefinanciering. Groen en cultuur. Groen en vastgoedontwikkeling. Groen en ecologie. Groen en waterbeheer. Zo draait het Westergasfabriekterrein voor een belangrijk deel op

culturele bedrijvigheid. Bij het project Eelderbaan wordt de groenvoorziening deels uit de vastgoedontwikkeling betaald: rood betaalt voor groen. In een structuurvisie is vastgelegd hoeveel woningen er (maximaal) komen en hoe groot het park (minimaal) wordt. De herinrichting van de Potmargezone was haalbaar mede doordat er ook maatregelen nodig waren voor verbetering van het watersysteem. Door creatief werk met werk te maken, blijven de kosten voor de aanleg van nieuw stedelijk groen beperkt.

De kosten voor technisch beheer

Het duurt enkele jaren voor een park is ingericht. Daarna moet het permanent worden onderhouden. Goed technisch beheer (heel en schoon) is essentieel. Dat begint al bij het ontwerp en de inrichting van een park. Zaken als materiaalgebruik kunnen van grote invloed zijn op de beheerkosten. Zo kunnen soms dure materialen zorgen voor een omgeving die lang meegaat en op den duur goedkoper is in onderhoud, terwijl goedkope, minder duurzame materialen op termijn duurder zijn. Om daarin een balans te vinden zijn bij het ontwerp van Dakpark Vierhavensstrip in Rotterdam de beheerders vanaf het begin betrokken geweest. Zij gaven aan wanneer een ontwerp uit beheeroogpunt te duur zou

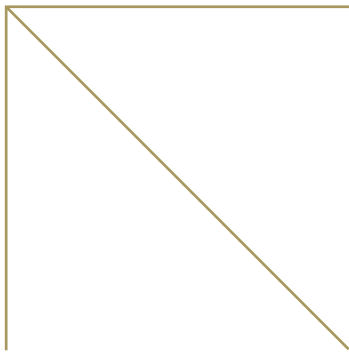
worden of dat hun machines iets niet konden, zodat het plan daarop kon worden aangepast. Bij de inrichting van het Afrikaanderplein in Rotterdam is gekozen voor relatief dure materialen zoals natuursteen en een bijzonder lamellenhek. Men wil hiermee bereiken dat de kwaliteit langer op een hoog peil blijft en de onderhoudskosten relatief laag zijn. Bij het proefpark De Punt is een andere strategie gevolgd. Hier zijn de gekozen materialen bewust niet vandalismebestendig. De bewoners zijn direct bij de aanleg betrokken. In het begin zijn er dingen vernield, maar juist door die nauwe betrokkenheid was daar de lol snel vanaf. Het technisch beheer wordt in de meeste gevallen uitgevoerd door de reguliere diensten voor reiniging, plantsoenonderhoud en openbare werken. De parken worden in de normale rondes van deze diensten meegenomen. In een aantal projecten is er een aanvullend budget geregeld. Zo is voor het cultuurpark Westergasfabriek in Amsterdam, met een oppervlakte van 14 ha. circa €300.000 per jaar beschikbaar voor technisch beheer. Het Dakpark Vierhavensstrip van 5 ha. krijgt een gemeentelijk budget van €1 miljoen per jaar voor technisch én sociaal beheer. Bij oplevering van de vernieuwde Potmargezone in Leeuwarden is een beheerplan vastgesteld. De gemeente heeft conform dat plan een aanvullend budget voor beheer beschikbaar gesteld.

Duurzaam watersysteem Potmarge, Leeuwarden

(IPSV-project) Het riviertje de Potmarge is een rijksmonument en een belangrijke drager van natuur en recreatie in de Friese hoofdstad. De rivier met haar oevers vormt een ecologische verbinding tussen het centrum en het ommeland. Vanwege verscherpte milieuriichtlijnen was het nodig om vanuit de binnenstad een rioolpersleiding aan te leggen naar de RWZI aan de rand van de stad met een retourleiding voor effluent. Deze leidingen hadden als meest logische route de loop van de Potmarge. Het aanleggen van die leidingen vormde echter een bedreiging voor het kwetsbare stukje natuur. Door graafwerk zou veel groen moeten verdwijnen. De gemeente besloot om de werkzaamheden aan te grijpen om tegelijk de oevers en de groenblauwe omgeving beter in te richten: een combinatie van waterbeheer, natuur, recreatie en stedelijke vernieuwing. In de vernieuwde Potmarge zijn drie zones onderscheiden. Aan de rand van de stad is een deltazone ingericht met natte natuur, plas-drasgebieden en helofytenfilters. Het middengedeelte bestaat uit een recreatiezone met verlaagde, natuurvriendelijke oevers, flauwe taluds en vlonders. Grenzend aan het stadscen-

trum is een stadstuin ontwikkeld met een waterspeelplaats en een betere ruimtelijke oriëntatie op de rivier. Overal in het gebied zijn bruggen en wandel- en fietspaden vernieuwd, zodat de Potmarge zo goed mogelijk is verknoopt met de omliggende woonwijken. Groene lobben zorgen dat de rivier goed aansluit bij de stedelijke omgeving. Oude opvaarten zijn hersteld. Om de kwaliteit van de nieuwe Potmarge ook op langere termijn veilig te stellen, is een beheerplan met een bijpassend budget vastgesteld.

Sociaal beheer

Als een park eenmaal bestaat, zullen na verloop van tijd nieuwe groepen komen, die het park op een andere manier gaan gebruiken. Soms op een ongewenste manier. Andere gebruikers voelen zich dan niet meer welkom of vinden het park onveilig. Er is sociaal beheer (toezicht) nodig om gebruikers in hun gedrag te corrigeren of om te signaleren dat de inrichting van het park niet meer aan de behoeften voldoet. In de praktijk blijkt het vaak moeilijk om hier structurele middelen voor te vinden. Soms worden gesubsidieerde banen ingezet, maar dat is altijd een onzekere basis. Bij het cultuurpark Westergasfabriek is er geen geld gereserveerd voor sociaal beheer. Het stadsdeel is er vanuit gegaan dat het park een normale openbare ruimte is, waar de politie met normale surveillance toezicht houdt. In de praktijk blijkt dat onvoldoende te zijn. Ook bij het project Eelderbaan in Groningen wordt vooralsnog geen rekening gehouden met sociaal beheer. In Hoogvliet is voor de Heerlijkheid Hoogvliet een beheerstichting opgericht die samenwerkt met een participantenplatform. Deze stichting coördineert activiteiten, maar heeft geen eigen budget. Een van de taken van de stichting is om, mocht dat nodig blijken, geld te regelen voor sociaal toezicht. Voor het Afrikaanderplein is het toezicht pas na enkele jaren

structureel geregeld: er is een toezichthouder die voor de helft wordt betaald door de deelgemeente en voor de andere helft door een corporatie die in de omgeving veel woningen heeft. Deze zogenoemde parkmeester heeft een kantoor in het park, onderhoudt contacten met gebruikers van het park en met instanties als het jongerenwerk en de politie. Verder heeft hij tot taak om mensen te motiveren mee te doen aan activiteiten en om te signaleren wanneer onderdelen van het park van functie moeten veranderen.

Participatie bij beheer

De gebruikers van het Dakpark Vierhavensstrip worden uitgedaagd een actieve rol te spelen bij het beheer. Delen van het park kunnen worden geadopteerd, bijvoorbeeld door een speeltuinvereniging, een basisschool of een vrijwilligersgroep. De Stichting Vrienden van het Dakpark (in oprichting) krijgt straks de beschikking over tien procent van het totale beheerbudget. Bij het Proefpark De Punt wordt met deze vormen van participatie al een praktisch begin gemaakt. Bij het beheer van het nieuwe Afrikaanderplein worden gebruikers tijdens zomersprekuren direct aangesproken. Telkens met iets aantrekkelijks erbij: jeu de boules, een picknick, Indiase dames die dansen of een kinder-

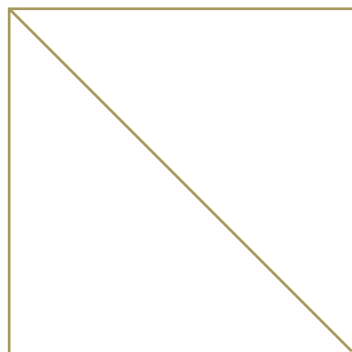
Dakpark Vierhavensstrip/Proefpark De Punt, Rotterdam

(IPSV-project en 56-wijknaanpak) Over een lengte van een kilometer en op een hoogte van circa acht meter boven straatniveau krijgt Rotterdam-West het Dakpark Vierhavensstrip. Dit dakpark komt langs de zeedijk en overkapt 45.000 vierkante meter bedrijfsruimte. Het park is hard nodig om dit deel van de stad groener te maken én om verdere groei van bedrijven in de fruit- en foodsector te faciliteren. Het dakpark zal bestaan uit geschakelde bedrijfsruimten met als dak een betonnen constructie. Daarop komt een substraatlaag die dik genoeg is voor struiken en kleine bomen. Er komt een paviljoen met een wijds uitzicht. Het ontwerp, de inrichting en het uiteindelijke beheer van het dakpark worden in nauw overleg met bewoners geregeld.

Het duurt nog tot 2010 voordat het dakpark klaar is. Om in de tussentijd te voorzien in groene ruimte en om tegelijk te oefenen met bewonersparticipatie en zelfbeheer, is het proefpark De Punt ontwikkeld. Hiervoor is een stuk braakliggende grond van 40 bij 200 meter ingericht. Hier komen woningen, maar tot het zover is, hebben de bewoners vrij spel. Een groep kunstenaars die samenwerkt onder de noemer

'Creatief Beheer' heeft hiertoe het initiatief genomen. Zij hebben enkele basale voorzieningen getroffen en een eenvoudig tuinhuis neergezet. De verdere inrichting van de locatie is daarna bijna organisch gegroeid: omwonenden werden nieuwsgierig, kwamen kijken en gingen meedoen. Gecoördineerd door Creatief Beheer hebben zij allerlei spontane ideeën gerealiseerd. Er zijn plekken ingericht om te barbecuen en te picknicken, er zijn een sportveldje, een hutendorp, een duiventil, bloemperken en moestuintjes. Alle ervaringen worden meegenomen naar de oplevering van het dakpark in 2010.

feestje. Tijdens het spreekuur komen vragen, opmerkingen en klachten boven tafel. In het beheerplan voor de Potmargezone in Leeuwarden staat ondermeer dat er tweemaal per jaar een denktank met bewoners bijeenkomt, waarin de kwaliteit van het gebied wordt besproken. Zo onderstrepen alle projecten in deze brochure het belang van betrokkenheid van de gebruikers bij sociaal en technisch beheer. Het scheelt in de eerste plaats kosten. Maar wat belangrijker is: door participatie is het mogelijk om ervoor te zorgen dat een parkgebied blijft aansluiten bij de wensen van de bewoners. Door participatie bij beheer kan een park dat goed is ook goed blijven.

Het Rotterdamse Afrikaanderplein heeft stadse allure na een duurzame, stedelijke inrichting met ruimte voor speelpleinen, sportvelden en horeca. Het groene middengedeelte van het plein biedt rust en ruimte.

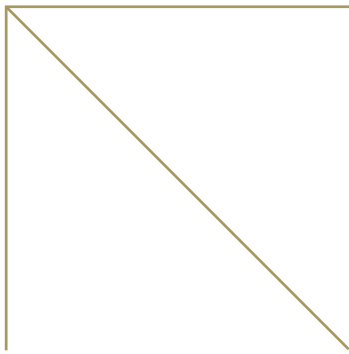

Afrikaanderplein, Rotterdam

(StIR-project en 56-wijkeraanpak) Het Afrikaanderplein is een vijf hectare grote open ruimte middenin de dicht bebouwde kop van de Rotterdamse deelgemeente Feijenoord. Dit deel van de stad kampt met een toenemende druk op de openbare ruimte. Een grote diversiteit aan culturen leidt ertoe dat delen van de ruimte door bepaalde groepen worden geannexeerd. Uiteindelijk was het plein uitgeleefd, vervuild, onveilig en voor velen ontoegankelijk. Als deel van de herstructurering van de Afrikaanderwijk is dit plein aangepakt. In nauw overleg met de diverse gebruikersgroepen is een plan gemaakt met ruimte voor verschillende functies. De ruimte is duidelijk verdeeld. Rondom ligt een brede rand met natuurstenen verharding, speelpleinen, sportvelden, een horecaterras en ruimte voor de markt. Het gezamenlijke middengedeelte is groen ingericht met paden, een waterpartij en speelweides. Het middengedeelte ligt enigszins verdiept ten opzichte van de rand. Daarnaast heeft het park een botanische tuin en een vogeltuin. Op allerlei plekken zijn muurtjes en bankjes waar mensen kunnen zitten. Er zijn picknickplekken, een sportkooi en een speeltuin. Zicht-

lijnen en transparante begroeiing maken het gebied overzichtelijk en vanuit alle kanten beleefbaar. Met een groot, maar mooi gedetailleerd lamellenhek is het middengedeelte 's nachts afsluitbaar. Om het park in goede staat te houden is er een plan gemaakt voor fysiek beheer, toezicht en sociaal beheer. De gemeente zorgt voor fysiek beheer en met de dienst Stadstoezicht en de politie zijn afspraken gemaakt voor toezicht. Voor sociaal beheer zijn in overleg met bewoners afspraken gemaakt over gebruiksregels en is er een parkmeester aangesteld.

Na een enquête onder bewoners over onder meer de paden in Park Presikhaaf, Arnhem, besloot de gemeente tot de aanleg van een nieuwe padenstructuur. Deze zorgt voor aantrekkelijke wandelroutes dwars door de weilanden van de kinderboerderij en een betere ontsluiting van het park met de omgeving.

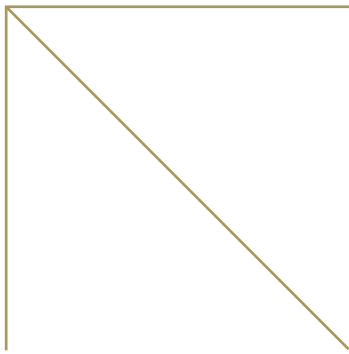
Leerpunten

- Een groen gebied verhoogt de waarde van het vastgoed in de buurt. Dat biedt financiële mogelijkheden om de groene ruimte goed in te richten en structureel te beheren.
- Door werk met werk te maken, kunnen de kosten voor stedelijk groen worden beperkt.
- Regulier technisch beheer is niet altijd voldoende om een intensief groengebied in goede staat te houden.
- Sociaal beheer (toezicht) is in veel projecten nodig om de gebruikswaarde van een park duurzaam in stand te houden. In begrotingen wordt er echter lang niet altijd rekening mee gehouden.
- Door gebruikers te betrekken bij beheer is het mogelijk om steeds in te blijven spelen op nieuwe wensen.

Project	Locatie	Programma	Realisatie	IPSV-bijdrage	Nadere informatie
1. Aanleg park Westergasfabriek-terrein (IPSV 23310)	Westerpark, Amsterdam	13,5 hectare cultuurpark en ruimte voor culturele bestemmingen.	1997 - 2006	€3.070.000	Stadsdeel Westerpark De heer Herman Sier h.sier@westerpark.amsterdam.nl www.westergasfabriek.nl
2. Internationale Bouwtentoonstelling Hoogvliet (IPSV 13624)	Hoogvliet, Rotterdam	Circa 30 deelprojecten, waaronder de Heerlijkheid Hoogvliet. Dit laatste is een activiteitenpark van circa 12,5 hectare met een cultureel centrum.	2003 - 2007	€1.905.876	Deelgemeente Hoogvliet De heer W. Vanstiphout w.vanstiphout@wimby.nl www.wimby.nl
3. Wijkvernieuwing Vinkhuizen/ Eelderbaan (IPSV 33041)	Vinkhuizen, Groningen	Vernieuwing en herinrichting van circa 17 hectare park, waterberging en waterzuivering, woningen en wijk- en buurtvoorzieningen.	2003 - 2007	€1.500.000	Gemeente Groningen, dienst ROEZ De heer F. van der Veer f.vd.veer@roez.groningen.nl
4. Buiten Beeld, voorheen Wester Buitensalon (IPSV 41302)	Westwijk, Vlaardingen	Inrichting van een parkzone waar altijd wat te doen is met een ontmoetingszone, beleefbare buitenkunst en uitbundig bloeiende beplanting.	2005 - 2006	€80.000	Gemeente Vlaardingen De heer S. Gora sander.gora@vlaardingen.nl
5. Park Presikhaaf, groene parel voor versnelling (IPSV 33048)	Presikhaaf, Arnhem	Herinrichting van een park van 30 hectare.	2004 - 2006	€400.000	Gemeente Arnhem De heer L. Tepe luuk.tepe@arnhem.nl
6. Duurzaam watersysteem Potmarge (IPSV 12702)	Leeuwarden	Duurzaam watersysteem in een groenblauw gebied van circa 100 hectare.	2002 - 2004	€680.670	Gemeente Leeuwarden De heer J. Aaij jaaij@leeuwarden.nl
7. Dakpark Vierhavensstrip/Proefpark De Punt (IPSV 13623 en 56-wijkenaanpak)	Bospolder-Tussendijken, Rotterdam	Vijf hectare openbaar groen boven expeditiestraat en 45.000 m ² bedrijfsruimte.	2000 - 2010	€11.997.948	Gemeente Rotterdam Mevrouw Agnes Wittink a.wittink@obr.rotterdam.nl www.dakparkrotterdam.nl www.creatiefbeheer.nl
8. Afrikaanderplein (StIR 00309 en 56-wijkenaanpak)	Afrikaanderwijk, Rotterdam	Herinrichting vijf hectare wijkpark.	2003 ontwikkeling 2005 afronding	€102.100	Deelgemeente Feijenoord Mevrouw X. Heemskerk x.heemskerk@feijenoord.rotterdam.nl

Informatie over de IPSV-projecten en de 56 wijken is ook te vinden op www.project.vrom.nl

IPSV-publicaties

2006

- Met groen meer stad [VROM 6395]
- Werk in de wijk [VROM 6394]
- Particulieren aan zet [VROM 6225]
- Beter leven in betere wijken [VROM 6224]

2005

- Ruimte van ons allemaal [VROM 5132]
- Betrokken bewoners [VROM 5134]
- Water in de stad [VROM 5133]
- Wonen boven winkels [VROM 5129]
- Bewoners bouwen de buurt [VROM 5130]
- Actieve parken, sociaal cement [VROM 5131]
- Betrekken van allochtonen bij stedelijke vernieuwing [VROM 5127]
- Funderingsherstel [VROM 5128]
- Heerlijke Stad [VROM 5092]

2004

- De kracht van de stad [VROM 4194]
- Kwaliteit van de stad [VROM 3266]
- Particulier opdrachtgeverschap en stedelijke vernieuwing [SEV publicatie ISBN 90-5239-191-2]

2003

- IPSV Indienen 2003 [VROM 3249]
- Publiek-private samenwerking [VROM 3125]
- De maakbare binnenstad [VROM 3124]
- Effectief beheer van de openbare ruimte [VROM 3123]
- Participatie als troefkaart voor kwaliteit [VROM 3118]
- Cultuur als katalysator [VROM 3122]
- Water als economische impuls [VROM 3121]
- Infrastructuur als uitdaging voor de stad [VROM 3120]
- Vernieuwing historische binnensteden [VROM 3119]
- Strategische ruimtelijke visies [VROM 3117]
- Ruimte voor economische verscheidenheid [VROM 3115]
- Water als ecologische drager [VROM 3116]
- Duurzame stedenbouw geeft meerwaarde aan de stad [VROM 3114]
- Bekeken beheer [rapport]
- Uitdaging in uitvoering [VROM 2143]

2002

- Inspiratie voor innovatie [VROM 2122]
- Innovaties voor de bereikbare binnenstad [VROM 3157]

- Nieuw leven voor oude havens en industriegebieden [VROM 3158]
- Ondergrondse bedrijven; zwoegen onder het maaiveld [VROM 3156]

De IPSV-publicaties zijn te bestellen of te downloaden via www.vrom.nl/ipsv (publicaties). Per telefoon kan ook: Postbus 51 Infolijn, telefoonnummer 0800-8051 (gratis).

Verantwoording

Deze brochure is mogelijk gemaakt in het kader van de 56-Wijkenaanpak en het InnovatieProgramma Stedelijke Vernieuwing van het ministerie van VROM. De inhoud van deze brochure is gebaseerd op gegevens die zijn aangereikt door de beschreven projecten en op basis van voortgangsverslagen en voortgangsrapportages. Met dank aan kritische meelezers bij de ministeries van VROM en LNV voor hun opmerkingen.

SEV Realisatie ondersteunt het ministerie van VROM bij de uitvoering van het InnovatieProgramma Stedelijke Vernieuwing.

Tekst

Henk Bouwmeester

Redactie

Claudia Bouwens, SEV Realisatie
Karien van Dullemen

Fotografie

Joost Brouwers
Pagina 10: Eric van Straaten

Meer informatie

www.vrom.nl/ipsv
ipsv@minvrom.nl
ipsv@sev-realisatie.nl

December 2006

Dit is een publicatie van: **Ministerie van VROM**
→ Rijnstraat 8 → 2515 XP Den Haag → www.vrom.nl

Ministerie van VROM →

staat voor ruimte, wonen, milieu en rijksgebouwen. Beleid maken, uitvoeren en handhaven.

Nederland is klein. Denk groot.

